

महाकाव्य सिद्धान्त र “आदर्श राघव” महाकाव्य

Epic Theory and 'Adarsh Raghava' epic

डा. प्रेमप्रसाद तिवारी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email: tiwari.prem828@gmail.com

सार : आदर्श राघव महाकवि सोमनाथ सिग्द्यालको विचित्रमार्गी महाकाव्य लेखनलाई पछ्याउँदै लेखिएको कृति हो । आचार्य विश्वनाथ प्रणीत महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा आदर्श राघव कृति केकस्तो रहेको छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रही यो लेख तयार गरिएको छ । यस लेखमा सर्गविधान, पात्रविधान, रसविधान, कथावस्तु संयोजन, कथावस्तुको स्रोत, महाकाव्यमा प्रकृति चित्रण, महाकाव्यमा छन्द प्रयोग, महाकाव्यको शीर्षकीकरण, महाकाव्यमा मङ्गलाचरणजस्ता पक्षलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएको छ । आदर्श राघव महाकाव्यमा १६ ओटा सर्ग रहेका छन् र यसको नायकका रूपमा मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम आएका छन् । यस महाकाव्यमा शान्त रस अङ्गी बनेर प्रकट भएको छ भने अन्य रस अङ्ग बनेर आएका छन् । महाकाव्यमा आएको विषय पौराणिक स्रोतमा आधारित रहेको छ । महाकाव्यमा यथोचित रूपमा प्रकृति चित्रण गरिएको छ र छन्दगत विविधता पनि रहेको छ । नायकको गुणका आधार मा शीर्षकीकरण गरिएको यस महाकाव्यमा नमस्कारात्मक मङ्गलाचरण गरिएको छ भन्ने कुरालाई लेखका माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ । यस लेखमा सोमनाथ सिग्द्यालले सिद्धान्त अनुपालन गर्दै महाकाव्य लेख्ने कार्यमा सिद्धि प्राप्त गरेका छन् भन्ने विषयलाई तथ्यका आधारमा पुष्टि गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा आदर्श राघव महाकाव्यले आचार्य विश्वनाथद्वारा प्रतिपादित महाकाव्य सिद्धान्तलाई पूर्णतः पालना गरेको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : सर्गबन्ध, कथावस्तु, मङ्गलाचरण, परिवेश, नामकरण, रस, सन्धि

Abstract : Adarsh Raghava is work written by Somnath Sigdyal. This epic following the idiosyncratic epic theory. This article has been prepared focusing on the basic problem of what the Adarsha Raghava work based on Acharya Vishwanath's epic theory,. In this article, aspects such as sargavidhana, characterisation, rasavidhanam, story combination, source of story, depiction of nature in the epic, use of verse in the epic, titling of the epic, mangalacharan in the epic have been studied. Adarsh Raghava epic has 16 cantos and has Maryada Purushottam Sriram as its hero. In this epic, Shanta Rasa has appeared as main, while other Rasas have come as organs. The subject in the epic is based on mythological sources. In the epic, nature is depicted reasonably and there is also a variety of verses. It has been made clear through the article that Mangalacharan has been performed in this epic, which is titled based on the qualities of the hero. In this article, it has been confirmed on the basis of facts that Somnath Sigdyal has achieved success in writing an epic by following the principles. In the presented article, it is concluded that Adarsh Raghava epic has fully followed the epic theory propounded by Acharya Vishwanath.

विषयप्रवेश

सोमनाथ सिग्दाल (जीवनकाल : १९४१-२०२४) नेपाली वाङ्मयका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । नेपाली भाषा व्याकरण, साहित्य, दर्शन आदि क्षेत्रमा सिग्दालले अमूल्य योगदान दिएका छन् । सोमनाथ सिग्दाल नेपाली वाङ्मयको समुन्नयनका लागि समर्पित विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनले नेपाली वाङ्मयको विकासमा मात्र योगदान नदई संस्कृत वाङ्मयका क्षेत्रमा समेत आफूलाई क्रियाशील बनाएका छन् । नेपाली भाषाका साहित्य, व्याकरण अनि समालोचनका क्षेत्रमा सिग्दालको जुन विशिष्ट स्थान निर्मित भएको छ त्यही स्थान संस्कृत भाषामा समेत स्थापित गर्न सफल भएका कारण यिनको व्यक्तित्व बहुआयामिक तथा बहुभाषिक रहेको प्रमाणित हुन्छ । सोमनाथ सिग्दालले संस्कृत भाषामा *अनुवाद चन्द्रिका* भाग १-४ सम्म, *संस्कृत चन्द्रिका*, *पुष्पाञ्जलि*, *सुन्दर चम्पू प्रतिसंस्कृता सिद्धान्त कौमुदी* जस्ता कृतिहरू तथा नेपाली भाषामा *मध्यचन्द्रिका* (१९६७), *लघुचन्द्रिका* (१९९१), *चन्द्रचरित* (१९८६ अप्रकाशित), *साहित्य प्रदीप* (२०१६), *उपदेश शतक* (१९९७), *चारुचर्चा* (१९९७), *आदर्श राघव* (२००५) जस्ता अमूल्य कृतिहरू रचना गरेका छन् । साहित्य, भाषाव्याकरण तथा शास्त्रीय समालोचना चिन्तनका दृष्टिले सिग्दालको उच्च मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । यिनै सिग्दालद्वारा रचित *आदर्श राघव* महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा केकस्तो रहेको छ भन्ने मूल समस्या र महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक कार्य गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा शीर्षकसँग सम्बन्धित सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा सोमनाथ सिग्दालको *आदर्श राघव* महाकाव्यलाई महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउनका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा *आदर्श राघव* महाकाव्यलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सिद्धान्त निर्माणका क्रममा उपयोग गरिएका सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । यस्तै *आदर्श राघव* महाकाव्यका बारेमा गरिएका विश्लेषण, समीक्षा तथा अध्ययन द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । यस लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । यस लेखका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि स्थापित महाकाव्य सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा कृति विश्लेषण गरिएकाले यस लेखमा मूलतः निगमनात्मक विधि उपयोग गरिएको छ । त्यस्तै सिद्धान्त निर्माणका सन्दर्भमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । आचार्य भामहको *काव्यालङ्कार*, आचार्य दण्डको *काव्यादर्श*, आचार्य रुद्रटको *काव्यालङ्कार*, आनन्दवर्धनको *ध्वन्यालोक*, आचार्य विश्वनाथको *साहित्यदर्पण* आदिलाई द्वितीयक सामग्री मानिएको छ । यी लक्षण ग्रन्थका आधारमा महाकाव्यको सिद्धान्त निर्माण गरी अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

संस्कृत भाषाको साहित्य शास्त्रीय चिन्तन परम्परामा काव्यको वर्गीकरण गर्ने कार्यको प्रारम्भ आचार्य भामहबाट भएको पाइन्छ । भामहबाट थालनी भएको काव्य वर्गीकरणको परम्परालाई दण्डी, वामन, रुद्रट, आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त, विश्वनाथजस्ता पूर्वीय जगत्का सुविख्यात आचार्यहरूले समेत निरन्तरता दिएका छन् । महाकाव्य शब्द छैटौँ शताब्दीबाट प्रचलनमा आएको भेटिन्छ । भामहको लक्षणग्रन्थ *काव्यालङ्कार*मा महाकाव्य शब्दको पहिलो प्रयोग पाइन्छ । महा र काव्य दुईओटा एकाइको संयोजनबाट बनेको महाकाव्य शब्दको शाब्दिक अर्थ प्रायः प्रसिद्ध

कथामा आधारित, आठभन्दा बढी सर्ग हुने, विविध छन्द वा शैलीमा लेखिएको, जीवनको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई प्रकाश पार्ने कवित्वपूर्ण रचना, लामो काव्य, बृहत् काव्य भन्ने हुन्छ (अधिकारी र भट्टराई, २०६१, पृ.७९१)। पूर्वीय परम्परा मा म्रष्टाले गरेको सृष्टि (रचना) कुनै महान् र कुनै लघु हुने कुरालाई महाकाव्य शब्दले नै स्पष्ट पारेको छ। दण्डीले सर्गबन्ध भनेको महाकाव्य हो भनेका छन् भने रुद्रले विषयवस्तुको स्रोतका आधारमा प्रबन्ध काव्यलाई उत्पाद्य र अनुत्पाद्य गरी दुई भागमा बाँड्दै आयामका आधारमा दुवैलाई लघु र महान् गरी वर्गीकरण गरेका छन्। उनको महान् शब्दले सर्गबन्ध वा महाकाव्यलाई सङ्केत गरेको छ। आनन्दवर्धनले प्रस्तुत गरेको पद्यकाव्यका भेदअन्तर्गत सर्गबन्धले महाकाव्यलाई जनाउँछ। त्यस्तै आचार्य विश्वनाथले प्रबन्धकाव्यलाई महाकाव्य काव्य, कोषकाव्य र खण्डकाव्यजस्ता उपभेद देखाएका छन् (पौड्याल, २०६९, पृ.७०)। महाकाव्यको परिचय दिने र वर्गीकरण गर्ने परम्पराको सुरुवात आचार्य भामहले गरे पनि उनीभन्दा पछाडिका आचार्यहरूले कुनै न कुनै सन्दर्भमा महाकाव्यको चर्चा गर्दै यसको संरचना पक्षका विषयमा स्पष्ट धारणा राखेका छन्।

महाकाव्यका बारेमा छैटौँ शताब्दीका आचार्य भामहदेखि चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथसम्मका विद्वान्हरूले आआफ्नै दृष्टिकोणका आधारमा व्याख्या गर्दै आएका छन्। भामहले महाकाव्य सर्गमा बन्धित, महान् हरूको महत् चरित्रमा आधारित हुनुपर्छ भनेका छन्। यो मन्त्रणा, दूतप्रेषण, यात्रा, नायकको अभ्युदय, पञ्चसन्धि आदिले युक्त, अतिविस्तार नभएको तर काव्यवैभवले युक्त हुनुपर्छ भनेका छन्। उनले चतुर्वर्गको चर्चा नगरेका भए पनि अर्थको विशिष्टता भएको, लोकतत्त्वको अभिव्यञ्जन भएको, समग्र रसले युक्त, कुलीनता, शूरता र ज्ञानले सम्पन्न नायकलाई अग्रस्थानमा स्थापित गर्दै अन्य पात्रको उत्कर्ष देखाउनका लागि नायकको बध गरिएको हुनुहुँदैन भनेका छन्। उनले कथावस्तु पञ्चसन्धिले युक्त हुनुपर्छ र अनावश्यक व्याख्या तथा अति सङ्क्षिप्त व्याख्या हुनुहुँदैन भनेका छन्। (काव्यालङ्कार १ : १९-२०)। सर्गबन्ध, महत्हरूको महत् रचना, अग्राम्य शब्द र अर्थ, अलङ्कार, सदाश्रयम्, मन्त्र, दूत, प्रयाण, नायकको अभ्युदय, पञ्चसन्धि नातिव्याख्या आदि महाकाव्यका लागि आवश्यक हुने कुरा उल्लेख गरेका छन्।

सातौँ शताब्दीका आचार्य दण्डीले सर्गबन्ध, मङ्गलाचरण, कथावस्तु, चतुर्वर्ग फलप्राप्ति, सदाश्रयम्, नायक परिवेश, मन्त्र, दूत, प्रयाणादि, अलङ्कार, सङ्क्षिप्तता, रसभाव निरन्तरताजस्ता पक्षहरू महाकाव्यमा समावेश हुनुपर्ने अभिमत अभिव्यक्त गरेका छन्। दण्डीको महाकाव्यसम्बन्धी मौलिक चिन्तनमा आशीर्वादात्मक, नामस्कारात्मक र वस्तुनिर्देशात्मक मङ्गलाचरण महाकाव्यका लागि वाञ्छनीय छ। यसरी नै इतिहास प्रसिद्ध कथावस्तु, चतुर उदात्त नायक, नगर, समुद्र, पहाड, ऋतु, चन्द्र, सूर्यको उदयवर्णन, बगैँचा, जलक्रीडा, मधुपानरत उत्सवहरू, विप्रलम्भ, विवाह आदि अनेक काव्य वैभवको वर्णन, महाकाव्यमा अपेक्षित भएको पाइन्छ (काव्यादर्श : १-१५-१९)। यिनले भामहद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तमा केही नवीन पक्षलाई समावेश गरेर महाकाव्यको सिद्धान्त निर्माण गरेका छन्।

आठौँ शताब्दीका आचार्य रुद्रले (महत् काव्यमा उत्पाद्य वा अनुत्पाद्य कथाको कथन गरिन्छ र तिनमा मूल कथालाई गति दिने अवान्तर कथाको पनि संयोजन हुन्छ भनेका छन्। उनले महाकाव्यमा चतुर्वर्ग, सबै रस एवम् काव्यस्थानको चित्रण हुने विषय उल्लेख गर्दै महाकाव्य सर्गबद्ध र सन्धियुक्त कथा भएको हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनले महाकाव्यमा समग्र जीवनको चित्र अङ्कित हुने अनि त्यस चित्रअन्तर्गत कुनै साहसिक कार्य वा मुख्य घटना पनि चित्रण गरिने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनले नायक सर्वगुण सम्पन्न, महान्, वीर, शक्तिमान हुनुका साथै युद्धमा विजयसमेत हासिल गर्न सक्ने खालको हुनुपर्छ भनेका छन्। उनले महाकाव्यमा प्रतिनायकका वंशको वर्णन पनि हुन्छ र अन्त्यमा नायकको विजय र प्रतिनायकको पराजय देखाइन्छ भनेका छन् (काव्यालङ्कार, १६ : २-१९)। आचार्य रुद्रले आफ्ना पूर्ववर्ती आचार्यहरू भामह र दण्डीद्वारा प्रस्तुत महाकाव्यसम्बन्धी आधारभूत मान्यतालाई

समेट्टै अनावश्यक बुँदाहरूको परिहार गरेका छन् साथै महाकाव्यका बाहिरी ढाँचासँग सम्बन्धित मङ्गलाचरण, सर्ग सङ्ख्या, छन्द ढाँचाप्रति चासो नदिई कथावस्तु, पात्र, सर्गबद्धता, पञ्चसन्धि र समग्र रसजस्ता आधारभूत तत्त्वको चिन्तनमा जोड दिएका छन् (अवस्थी, २०६४, पृ.१९)। उनको महाकाव्यको चिन्तन भामह र दण्डीका तुलनामा केही नवीन रहेको छ।

नवौँ शताब्दीका आचार्य आनन्दवर्धनले मुक्तक, सन्दानितक, विशेषक, कलापक, कुलक, पर्यायबन्ध, परि कथा खण्डकथा, सकल कथा, सर्गबन्धको ढाँचामा काव्यको वर्गीकरण गरी सर्गबन्ध भेदमा महाकाव्यको लक्षण आरोपित गरेका छन्। आनन्दवर्धनका विचारमा सर्गबन्ध नै महाकाव्य हो। सर्गबन्ध रसप्रधान हुने भएकाले रसअनुसार औचित्य रहनुपर्छ (ध्वन्यालोक, ३ : १८१-१८५)। चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथले महाकाव्य सर्गबद्ध हुन्छ। यसमा देव सत्वंशीय क्षेत्रीय वा धीरोदात्त प्रकृतिको कुनै कुलीन राजा वा एकै कुलका धार्मिक धेरै राजा पनि नायक हुन सक्छन्। यसमा शृङ्गार, वीर, शान्तमध्ये कुनै एक रसलाई मुख्य रसका रूपमा व्यक्त गरी अरू सबै रसलाई अङ्गीरसको रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ। यसमा सबै नाट्यसन्धिको प्रयोग हुनुपर्छ। यसको कथावस्तु इतिहासमूलक र अन्य सज्जनाश्रित हुनुपर्छ भने त्यसमध्ये कुनै एकलाई फलकाव्यको थालनी नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक, वस्तुनिर्देशात्मक हुनुपर्छ। यसमा खलपात्रको निन्दा र सत्पात्रको प्रशंसा गरिनुपर्छ। यसमा न छोटा वा लामा आठभन्दा बढी सर्ग होऊन्। नाना छन्दको प्रयोग गरिएपछि अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गरियोस्। सर्गान्तमा भावी कथाको सङ्केत पनि दिइयोस्। यसमा सूर्य, चन्द्र, रात्रि, प्रदेश, अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, सिकार, युद्ध, पर्वत, ऋतु, वन, समुद्र, मुनि, स्वर्ग, पुर, यज्ञ, यात्रा, विवाह, कुमारजन्म आदि उचित विषयको मनोहर वर्णन गर्नुपर्छ। ग्रन्थ वा महाकाव्यको नाम कवि, नायक, प्रतिनायकको नाम वा कथात्मक घटनामा आधारित हुनुपर्छ भने अवान्तरमा सर्गको शीर्षक विषयअनुसार राख्नुपर्छ (साहित्यदर्पण, ६ : ३१५-३२५) भनेका छन्। उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ साहित्यदर्पणमा महाकाव्यसम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गर्दै महाकाव्यमा सर्गबन्ध, नायक, रस व्यवस्था, सन्धि व्यवस्था, कथावस्तु, मङ्गलाचरण, परिवेश, नामकरण आदि समावेश हुनुपर्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन्।

महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय जगत्का भामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्दवर्धन, विश्वनाथलगायतका आचार्यहरूले सविस्तार आफ्ना मान्यताहरू प्रस्तुत गरेका छन्। यस लेखमा यी सबै आचार्यहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका मान्यतामध्ये चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथद्वारा प्रस्तुत गरिएको महाकाव्यसम्बन्धी मान्यतालाई विशेष आधिकारिक मान्दै यिनैद्वारा प्रतिपादित महाकाव्यसम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा सोमनाथ सिग्दालको आदर्श राघव महाकाव्यको विवेचना गर्ने कार्य गरिएको छ।

छलफल तथा परिणाम

आदर्श राघव (२००५) सोमनाथ सिग्दालको प्रकाशित एकल महाकाव्य हो। सिग्दालले चन्द्रचरित (१९७६-१९८६ अप्रकाशित) महाकाव्य रचना गरे पनि त्यसले प्रकाशन हुने अवसर प्राप्त गरेको देखिँदैन। यही चन्द्रचरित महाकाव्यका चरित्र गायन गरिएका श्लोकहरूलाई निकाली बाँकी श्लोकहरूको परिशोधन गर्दै आदर्श राघव महाकाव्यको रचना गरिएको जानकारी पाइन्छ। यस लेखमा पूर्वीय महाकाव्य मान्यताका आधारमा संरचित आदर्श र राघव महाकाव्यलाई पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तका आधारमा कसी लगाउने कार्य गरिएको छ।

पाण्डितराज सोमनाथ सिग्दालमा पौरस्त्य धर्म र दर्शनको विपुल भण्डार पाइन्छ। सिग्दालको रचना शैली पूर्वीय दर्शनशास्त्रको दाहिने कोल्टो फर्केको कारणले उनको दार्शनिक पृष्ठभूमिमा आजको विकर्षण प्रधान पाश्चात्य दृष्टिकोण नभएर अदर्शोन्मुख पौरस्त्य शास्त्रीय चिन्तन पाइने भएकाले आस्तिक दर्शन स्थापना गर्नु उनको मुख्य अभीष्ट रहेको पाइन्छ। सिग्दालले यस महाकाव्यमा पौरस्त्य दर्शनलाई पौरस्त्य महाकाव्य सिद्धान्तमा मिलाएर पस्किने

कार्य गरेका छन् । सोमनाथ सिग्दालले पूर्वीय संस्कृत साहित्यका भारवि र दण्डीले प्रवर्तन गरेका शास्त्रीय शैलीलाई अनुसरण गर्दै *आदर्श राघव* महाकाव्यको रचना गरेका छन् । सिग्दालले आदर्श राघवको भूमिकामा विशिष्टभै सामान्य सचेत विशाल क्षेत्रलाई अनुरञ्जित गराउँदै पूर्वप्रभाको आलोकतर्फ अभिमुख गराउने लक्ष्य लिएर यो लेखनी अग्रसर भएको हो भन्ने भनाइ समावेश गरेकाले यो महाकाव्यको सैद्धान्तिक पृष्ठाधार पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्त भएको विषय प्रमाणित हुन आउँछ ।

सर्गविधान

पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तले महाकाव्य सर्गमा बाँधिएको हुनुपर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ । न लामा न छोटा आठभन्दा बढी सर्ग महाकाव्यका लागि अपेक्षित हुन्छन् । महाकाव्यका प्रत्येक सर्गको अन्तिममा पछिल्लो सर्गको कथाको सूचना दिइनुपर्छ र एउटा सर्गमा एउटै छन्दको प्रयोग गरी सर्गान्तरमा छन्द परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने आचार्य विश्वनाथको महाकाव्य मान्यता रहेको छ । सोमनाथ सिग्दालले आफ्नो *आदर्श राघव* महाकाव्यको सम्पूर्ण विषयलाई १६ ओटा सर्गमा विस्तार गरेका छन् । यस महाकाव्यका १६ ओटा सर्गमा जम्मा १०६२ श्लोकहरू रहेका छन् । १६ सर्गमध्ये सबैभन्दा थोरै ५४ श्लोक र सबैभन्दा बढी ९७ श्लोकको प्रयोग यस महाकाव्यमा गरिएको छ । प्रत्येक सर्ग एउटै छन्दमा रचना गरिनुपर्ने र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरिनुपर्ने अनि सर्गान्तमा भावी सर्गको कथानकको सूचना दिइनुपर्ने महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय मान्यतालाई सोमनाथ सिग्दालले पूर्णतः अनुपालन गरेका छन् । महाकाव्यका सर्गहरू छन्द र अलङ्कारले अलङ्कृत हुनुपर्ने मान्यताअनुरूप उपमा, उत्प्रेक्षा, यमक, अनुप्रासजस्ता अलङ्कारको यथाशक्य उपयोग गरी काव्यलाई विशिष्ट बनाइएको छ । *आदर्श राघव* महाकाव्यमा सर्ग, छन्द, अलङ्कार, अधिल्लो सर्गमा नै पछिल्लो सर्गको कथावस्तुको सङ्केत गर्ने कार्य गरिएको छ । त्यसैले महाकाव्यमा विश्वनाथ प्रणीत महाकाव्य सिद्धान्त उपयोग गरिएको छ ।

पात्रविधान

कथावस्तुलाई एउटा निश्चित अवस्थामा पुऱ्याउनका लागि पात्र वा नायकको उपस्थिति अनिवार्य हुनुपर्छ । महाकाव्यको नायक देवता वा क्षेत्रीय कुलोत्पन्न व्यक्ति, प्रख्यात वंशको हुनुपर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । महाकाव्यको नायक धीरोदात्त गुणले युक्त हुनुपर्छ । महाकाव्यमा एकै वंशका धेरै राजा पनि बहुनायकका रूपमा महाकाव्यको उपस्थित हुन सक्छन् (पौड्याल, २०६९, पृ.७८) । यस्तो महाकाव्यको अवधारणाअनुरूप *आदर्श राघव* महाकाव्यमा राजा दशरथका जेठा छोरा राम मुख्य नायकका रूपमा आएका छन् । विश्लेष्य महाकाव्यमा मात्र नभई हिन्दु परम्पराका पक्षपाती प्रतापी कुलीन आदर्श पुरुष श्रीरामलाई नायकत्व प्रदान गरी सिग्दालले पूर्वीय महाकाव्य मान्यताले स्वीकार गरेकै व्यक्तिलाई नायकत्व प्रदान गरेका छन् । युद्धमा रावणलाई परास्त गरी विजय हासिल गर्ने राम धैर्यवान्, कर्तव्यपरायण, धीरोदात्त महापुरुष भएकाले नायक चयनका दृष्टिले पनि महाकाव्य सफल रहेको छ । मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीरामलाई नायकत्व प्रदान गरिएकाले पनि नायक चयनका दृष्टिले महाकाव्य निकै सफल रहेको पाइन्छ ।

रसविधान

महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये कुनै एक रसलाई अङ्गी रसका रूपमा व्यक्त गरी अन्य रसलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्छ भन्ने आचार्य विश्वनाथद्वारा प्रणीत महाकाव्य सिद्धान्तमा उल्लिखित विषयलाई सोमनाथ सिग्दालले पालना गरेका छन् । आदर्श राघव महाकाव्यमा राम र सीताको आन्तरिक संयोग तथा वियोगको अवस्था प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थाको चित्रणका लागि करुण मिश्रित शान्त रसलाई यस महाकाव्यको अङ्गी रसका रूपमा लिइएको छ भने बिच बिचमा वीर, करुण, शृङ्गार रसको समेत यथोचित उपयोग गरिएको छ । रस महाकाव्यको

प्रमुख विषय हो । रसले नै काव्यको स्थान निर्धारण गरिदिन्छ । महाकाव्यको प्रमुख घटकका रूपमा रहेको रसविधानका दृष्टिले पनि यो महाकाव्य सफल रहेको छ । रामको आदर्श चरित्रको वर्णन गरिको *आदर्श राघव* महाकाव्यमा शृङ्गार, करुण, वीर, बीभत्स र रौद्र रसलाई अङ्ग रसका रूपमा स्थापित गरिएको पाइन्छ भने सीताको अन्तर्धानको करुणद्वारा उद्बुद्ध निर्वेद वा वैराग्यले शान्त रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । करुणद्वारा उद्बुद्ध निर्वेद वा वैराग्य कारणले महाकाव्यमा शान्त रस नै अङ्गी रसका रूपमा स्थापित भएको छ । सोमनाथ सिग्दालको पाण्डित्य शैली अनि शिल्प चमत्कारले सजिएको तर सहज किसिमबाट रसानुभूति गर्न नसकिने र मार्मिक भावयुक्त बन्न नसकेको *आदर्श राघव*मा पाठक रसानुभूतिको आनन्दमा रमण गर्न सक्ने अवस्था भने भेटिँदैन । शास्त्रीय मान्यताका दृष्टिले यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको रसविधानको स्थिति अत्यन्तै अनुकूल रहे पनि सहज रसास्वादनको अवस्था नभेटिनु महाकाव्यको असफलताजस्तै बन्न पुगेको पाइन्छ । सिद्धान्त मूल गन्तव्यका रूपमा स्वीकार गरिएकाले पनि रस परिपाकको सहज अवस्था रहन नसकेको हो । रसको सहज अभिव्यक्ति नहुनुका कारणले काव्यको मूल्य केही कमजोर बन्न पुगेको छ ।

वस्तुविधान

महाकाव्यमा सन्धिका बारेमा विस्तृत र व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ । महाकाव्यको कथावस्तुमा कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिलाई संयोजन गर्नका लागि पञ्चसन्धिको व्यवस्था हुनुपर्ने विषयमा प्रायः सबै पूर्वीय आचार्यको अभिमत जोडिएको छ । महाकाव्यमा सन्धिका बारेमा सर्वप्रथम भामहले चर्चा गरेका थिए । जीवनको विराट् पक्षलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा जीवनका विविध मोड र घुम्तीलाई व्यवस्थित गर्न आचार्य विश्वनाथले महाकाव्यमा पनि नाटकमा जस्तै पञ्चसन्धिको व्यवस्था हुनुपर्ने उल्लेख गरेका छन् र कथावस्तु पञ्चसन्धिले युक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेका छन् (साहित्यदर्पण, ६ : ५२६-५३२) । *आदर्श राघव* महाकाव्यको कथानक पनि पञ्चसन्धि समन्वित रहेको छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त पञ्चसन्धिको अवस्थालाई पर्यवेक्षण गर्दा विश्वामित्रको आगमनदेखि रामको अभिनन्दनसम्म मुख सन्धि, यौवराज्य दिने प्रसङ्ग र रामको वनगमनको कथानकसम्म प्रतिमुख सन्धि, रामको आदर्श प्राप्तपरक आशा र निराशाको बिचको स्थिति अनि रामको प्रत्यागमनसम्म गर्भसन्धि, सीतालाई लड्काबाट फर्काएर ल्याउनु र रामको र ज्याभिषेकसम्मको अवस्थामा विमर्श सन्धि र रामको प्रजाहितका लागि आदर्श पालना गर्ने लक्ष्यरूपी कर्मको सफलता अनि सीताको उदयास्त जय जयकारसम्म निर्वहण सन्धि रहेको भेटिन्छ । सोमनाथ सिग्दाल पूर्वीय महाकाव्यसिद्धान्तका हिमायती भएका कारणले महाकाव्यका लागि निर्देश गरिएका सबै पक्षलाई आफ्नो रचनामा यथोचित स्थान दिने प्रयत्नमा तल्लीन भएका छन् ।

महाकाव्यलाई महत् बनाउनका लागि कथावस्तुको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । महाकाव्यको कथावस्तु इतिहासमूलक र अन्य सज्जानाश्रित हुनुपर्ने र त्यसअन्तर्गत चतुर्वर्गको चित्रण गरी तीमध्ये कुनै एकलाई फलका रूपमा अभिव्यक्ति दिनुपर्ने धारणा विश्वनाथको रहेको छ (अवस्थी, २०६४, पृ. २०) । सोमनाथ सिग्दाल पूर्वीय महाकाव्य मान्यताकै अनुवर्ती बन्दै *आदर्श राघव* महाकाव्यमा वाल्मीकिकृत *अध्यात्म रामायण*मा आश्रित कथावस्तुको सफल उपयोग गरेका छन् । सोमनाथले *आदर्श राघव* महाकाव्यको कथावस्तुको स्रोत पुराणलाई बनाइएको छ भने हिन्दु धर्म सम्प्रदायमा अति प्रसिद्ध रामकथा यस महाकाव्यको कथावस्तु बनेर आएको छ । वाल्मीकिको *अध्यात्म रामायण* र योगवाशिष्ठको आधारमा यस महाकाव्यको संरचना निर्मित भएको छ ।

मङ्गलाचरण

महाकाव्यको प्रारम्भमा कुनै बिघ्न बाधा उत्पन्न नहोस् भन्ने आशयका साथ आफ्नो कार्यको निर्विघ्न समापनका लागि मङ्गलाचरणको उपयोग गरिएको हुन्छ । मङ्गलाचरण नमस्कारात्मक आशीर्वादात्मक र वस्तुनिर्देशनात्मक

गरी तीन प्रकारको हुने कुरा पूर्विय महाकाव्यसम्बन्धी अवधारणामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यस्तो मङ्गलाचरणमा सज्जनको प्रशंसा गर्दै दुर्जनको निन्दा पनि गरिएको हुन्छ । यस महाकाव्यको प्रारम्भमा कविले पशुपति, गुह्येश्वरी, गणेश, शारदा, गुरु र वाल्मीकिको वन्दना गर्दै महाकाव्यको थालनी गरेका छन् ।

परिवेशविधान

महाकाव्यमा परिवेशका रूपमा कालगत, स्थानगत, सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भका साथै जीवनचक्र र ऋतुचक्रको वर्णन गरिएको हुनुपर्छ । महाकाव्यमा सूर्य, चन्द्र, रात्रि, प्रदोष, अन्धकार, दिवा, प्रातः, मध्याह्न, सिकार, युद्ध, पर्वत, ऋतु, वन समुद्र सम्भोग वा विप्रलम्भ शृङ्गार, स्वर्ग, पुर, यज्ञ, यात्रा, विवाह, पुत्रजन्म आदिलाई विषयको यथायोग्य वर्णन गरिनुपर्छ (पौड्याल, २०६९, पृ. ७९) । सोमनाथ सिग्दालले यस महाकाव्यमा प्रातः काल, सन्ध्या, सङ्ग्राम, यात्रा, ऋतु वर्णन, पर्वत, समुद्र आदि सबै आवश्यक पक्षको चित्रण गरेका छन् । यस महाकाव्यमा प्रकृतिको चित्रणलाई विभिन्न किसिमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । प्रकृतिकै लागि प्रकृतिको प्रयोग आलम्बनका रूपमा प्रकृतिको प्रयोग, मानवीकृत रूपमा प्रकृतिको प्रयोग, मानवीय उत्तेजनाका लागि प्रकृतिको प्रयोग, उद्धीपन विभावका लागि प्रकृतिको प्रयोग, प्राकृतिक वर्णनका लागि प्रकृतिको प्रयोग, यथार्थ वातावरणका रूपमा प्रकृतिको प्रयोग, कलात्मक उदात्तता र सौन्दर्य सृष्टिका लागि प्रकृतिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्तै सोमनाथले आदर्श राघव महाकाव्यमा आलङ्कारिक रूपमा प्रकृतिको प्रयोग, मनोवैज्ञानिक अभिव्यञ्जनाका लागि प्रकृतिको प्रयोग अनि प्रतीकात्मक रूपमा प्रकृतिको प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले प्रकृतिलाई विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित बनाएर प्रस्तुत गर्ने कार्य यस काव्यमा गरिएको छ ।

लयविधान

महाकवि सोमनाथ सिग्दालले आदर्श राघव महाकाव्यमा विषय प्रस्तुतिअनुरूप अनेक छन्दहरूको उपयोग गरेका छन् । रस र छन्दका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ (भट्ट, २०५८, पृ. २४) । यस महाकाव्यमा सोमनाथ सिग्दालले विभिन्न प्रकारका छन्दहरूको उपयोग गरेका छन् । मुख्यतः यस महाकाव्यमा वसन्ततिलका, स्वागता, मालिनी, इन्द्रवंश, पञ्चचामर, पृथ्वी, हरिणी, पुष्पिताग्रा, मन्दाक्रान्ता, वियोगिनी, म्रगधरा, द्रुतविलम्बित, प्रहृषिणी, गीति, मत्तमयूर, लीलावती, शार्दूलविक्रीडितम्, भुजङ्गप्रयात, म्रग्विणी, शालिनी, अनुष्टुप्, शिखरिणी, उपगीति, नर्कुटक आदि छन्दको प्रयोग पाइन्छ (भट्ट, २०५८, पृ. २४/२५) । त्यसैले यस महाकाव्यमा छन्दको विविधता रहेको पाइन्छ ।

शीर्षकविधान

महाकाव्यको पहिचान त्यसको शीर्षकले गराउँछ । महाकाव्यको शीर्षकीकरण कविनाम वा नायक नामबाट गरिनुपर्छ । बहुनायक भए पात्रका चरित्रबाट वा कथावस्तुका आधारमा गरिनुपर्छ । त्यस्तै शीर्षक चाहिँ त्यही सर्गमा वर्णित विषयका आधारमा राख्नुपर्ने विश्वनाथको मान्यता रहेको छ (पौड्याल, २०६९, पृ. ७९) । यस महाकाव्यको शीर्षक *आदर्श राघव* दिइएको छ । यस शीर्षकमा नायकको नामका साथै उनको गुण पनि साथमा जोडिएर आएको छ । यस महाकाव्यमा सूर्यवंशी इक्ष्वाकु वंशका धीरोदात्त मर्यादा पुरुषोत्तम आदर्शवादी व्यक्ति रामलाई काव्यको नायकत्व प्रदान गरिएको छ र यिनै नायकको चरित्र र नामका आधारमा महाकाव्यको शीर्षकीकरण गरिएको छ । जुन पूर्विय महाकाव्य मान्यताका दृष्टिले अति उपयुक्त तथा सान्दर्भिक पनि रहेको छ । शीर्षकविधानका दृष्टिले पनि महाकाव्य अत्यन्त सफल रहेको छ ।

निष्कर्ष

सोमनाथ सिग्दालको *आदर्श राघव* (२००५) ले नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा नयाँ ढोका खोलिएको छ । *आदर्श राघव* महाकाव्यका आधारमा सिद्धान्तको अनुपालन गरेर पनि काव्यको रचना गर्न सकिन्छ भन्ने विषय स्पष्ट भएको छ । *आदर्श राघव* महाकाव्यमा आचार्य विश्वनाथद्वारा प्रस्तुत गरिएको महाकाव्यसम्बन्धी मान्यतालाई सोमनाथ सिग्दालले पूर्ण रूपमा पालना गरेका छन् । यस महाकाव्यमा सर्गबन्ध नायक, रस, सन्धि, कथावस्तु, मङ्गलाचरण, परिवेश वा प्रकृति चित्रण, शीर्षकीकरणजस्ता आचार्य विश्वनाथ प्रणीत महाकाव्य अवधारणालाई पूर्णतः पालना गरिएको छ । यस महाकाव्यमा लेखकले सिद्धान्तका आधारमा सिर्जना गर्ने अत्यन्तै श्रमसाध्य कार्य पनि सहजै प्रयोग गरेका छन् । सामान्य पाठकका लागि नभई बौद्धिक विलास गर्न चाहने पाठकका लागि मात्र यो महाकाव्य उपयोगी रहेको भेटिन्छ । नेपाली महाकाव्य परम्परामा विचित्रमार्गी महाकाव्यको स्थान निर्माण गर्न यो काव्य सफल भएको छ । यसले नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा सिद्धान्त निर्देशित लेखनलाई प्रश्रय दिएको छ । यस महाकाव्यमा सोमनाथ सिग्दालले सिद्धान्त अनुपालन गरी काव्य रचना गर्ने कौशल देखाएका छन् ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज र बद्रीविशाल भट्टराई (२०६१), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*, इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
 आनन्दवर्धन (सन् २०१३), *ध्वन्यालोक*, आचार्य विश्वेश्वर (व्या.), ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
 दण्डी (सन् १९५८), *काव्यादर्श*, आचार्य रामचन्द्र मिश्र (व्या.), चौखम्बा विद्या भवन ।
 पौड्याल, शालिकराम (२०६९), *पूर्वीय महाकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप* : भामहदेखि विश्वनाथसम्म *नवउन्मेष*. वर्ष १, अङ्क १, प्रगतिशील प्राध्यापक सङ्गठन ।
 भट्ट, रामचन्द्र (२०५८), सोमनाथ सिग्दालका महाकाव्यमा छन्द योजना. *कुञ्जिनी*, वर्ष ९. अङ्क ६ साहित्य कुञ्ज, नेपाली विभाग ।
 भामह (सन् १९६३), *काव्यालङ्कार*, देवेन्द्रनाथ शर्मा (व्या.), विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।
 मम्मट (सन् २०११), *काव्यप्रकाश*, आचार्य विश्वेश्वर (व्या.), ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
 रुद्रट (सन् १९६५), *काव्यालङ्कार*, सत्यदेव चौधरी (व्या.), वासुदेव प्रकाशन ।
 विश्वनाथ (सन् २००८), *साहित्यदर्पण*, लोकमणि दाहाल (व्या.), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
 सिग्दाल, सोमनाथ (२०५०), *आदर्श राघव*, पाँचौँ सं., साभा प्रकाशन ।